

M.

Het uur van de waarheid

Van Antonio Scurati verschenen eerder

M. De zoon van de eeuw

M. De man van de voorzienigheid

M. De laatste dagen van Europa

Fascisme en populisme. Mussolini nu

Antonio Scurati

M.

Het uur van de waarheid

Uit het Italiaans vertaald
door Jan van der Haar

Wereldbibliotheek

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectwerkbeurs
van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij een subsidie van het
Centro per il libro e la lettura del Ministero della Cultura italiano.

Published by arrangement with The Italian Literary Agency

Oorspronkelijke titel *M. L'ora del destino*

© 2024 Giunti Editore S.p.A.

© 2025 Nederlandse vertaling Jan van der Haar / Wereldbibliotheek

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen
van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

*All rights are reserved, including those for text and data
mining, AI training and similar technologies.*

Omslagontwerp Polystudio / bij Barbara

Foto binnenzijde omslag © Fototeca Storica Nazionale A. Gilardi

Foto auteur © Mondadori Portfolio / Opale

Binnenwerk Michiel Niesen

NUR 302

ISBN 978 90 2845 382 1

www.wereldbibliotheek.nl

www.janvanderhaar.net

'Het slachtoffer is de held van onze tijd. Slachtofferschap geeft prestige, dwingt te luisteren, belooft en bevordert erkenning, biedt een krachtige generator van identiteit, recht, zelfrespect.' Dat leerde ons Daniele Giglioli in een fundamenteel essay van een paar jaar geleden. Misschien besloot ik mede daarom tot een poging het verhaal van het fascisme veeleer te vertellen via de fascisten, via de plegers van geweld, dan via de slachtoffers ervan. Op dezelfde manier vertel ik in dit vierde deel over de centrale jaren van de Tweede Wereldoorlog vanuit het oogpunt van de Italianen, op alle oorlogsfronten waar ze door Benito Mussolini werden ingezet. Oftewel vanuit het oogpunt van de beulen. We mogen niet vergeten of miskennen dat de Italianen als agressors en bezetters optraden, overal waar ze door het fascisme heen waren gestuurd om te doden en om te sterven: in Griekenland en Albanië, in Noord-Afrika, in Joegoslavië en in Rusland. Daarmee mogen we alleen niet vergeten dat de ongelukkige, onverstandige, koppige fascistische wil om onze vaders en grootvaders aan de zijde van de nazibeulen te scharen, behalve de belaagden ook de agressors veranderde in slachtoffers. Een heel volk in het slachthuis van de geschiedenis. Ons volk.

Voor Rosaria, mijn moeder, die ter wereld
kwam onder de bommen
En voor mijn dochters, dat ze daar maar
nooit kennis mee hoeven te maken

INHOUD

1940 11

1941 155

1942 323

1943 487

Voornaamste personages 623

Verantwoording van de vertaler 640

1940

Italo Balbo
Tobroek, 28 juni 1940

De man aan het stuur van de bommenwerper houdt vanaf grote hoogte zijn blik op de branden gericht. Vóór hem de rook van de oostwaarts opstijgende vuurzee, achter hem het laatste licht van de al laagstaande zon op de einder in het westen. Dit is trouwens het lot van ieder die in het Avondland wordt geboren.

Zijn ogen, blind voor twee onmetelijkheden, het blauwige van de zee en het goudgeel van de woestijn, pinnen zich via het glimmende dashboard vast op de explosievuurtjes op het vliegveld.

Wat zie je, piloot, in die daar beneden, oostwaarts oploaiende oranje vlammen? Het verleden, de toekomst of alleen het eeuwige heden? Is die bescheiden, smerige rook van diesel en pek het sinds de dageraad der tijden door de dichters bezongen grootste schouwspel ter wereld, de oorlog?

Terwijl hij persoonlijk zijn driemotorige S.79 bestuurt, krijgt Italo Balbo op 28 juni negentienhonderdveertig om 17.30 uur Tobroek in zicht. Hij is dan vierenveertig jaar oud, vader van drie kinderen en van iedere illusie gespeend.

Op zijn twintigste kapitein van de Alpenjagers in de Grote Oorlog, meteen daarna voorman van de knokploegen in het Po-dal, op zijn zesentwintigste *quadrumvir* bij de Mars op Rome, op zijn zevenentwintigste generaal van de Militie, op zijn drieëndertigste minister van Luchtvaart, slim, grote mond, gewelddadig, gro-

te donkere ogen, sikje, aardig valse glimlach, was hij, de zoon van een onderwijzeres uit Ravenna, in het begin van de jaren dertig na zijn trans-Atlantische vlucht de Italiaan die in triomf ingehaald is in de Verenigde Staten van Amerika, de held die op het omslag van *Time* kwam en naar wie de burgemeester van Chicago een straat in het centrum heeft genoemd. Nu, tien jaar later, is hij nog altijd de beroemdste Italiaanse vliegenier, op Mussolini na de befaamde fascist en de enige van zijn bonzen die een militair commando van primair belang heeft. Als gouverneur van Cyrenaica, Tripolitanië en de Fezzan is de trans-Atlantische vlieger namelijk ook de hoogste bevelhebber van Noord-Afrika.

Terwijl hij met de ondergaande zon achter zich vanuit het westen naar de vesting van Tobroek scheert, die voor het eerst sinds het begin van de oorlog wordt getroffen door een Engelse lucht-aanval, is Italo Balbo op deze late middag van 28 juni negentienhonderdveertig ook en vooral een ontgoocheld man.

Al eind jaren twintig uit de politiek verdwenen ('Politiek interesseert me niet meer. Ze doen maar. Ik hou me bezig met de luchtvaart'), gevreesd en benijd door de Duce ('Balbo is de enige die me zou kunnen doden') is hij halverwege de jaren dertig door zijn dictator uitgeleverd aan de exotische ledigheid van een Afrikaans gouden ballingschap ('Hij heeft me hier naartoe gestuurd om te sterven van verveling'). Sindsdien heeft hij met een kleine hofhouding van oude provinciale vrienden uit de Romagna zijn dagen verdaan met Arabische fantasie's in oasen, paardenrennen tussen zandheuvels naast bedoeïenen in boernoes en vruchteloos verzet tegen de absolute macht van Benito Mussolini. Hoewel Balbo de Libische Joden aanvankelijk hard aanpakte, werkte hij als een van de weinige hoge vertegenwoordigers van het regime de vervolging van Italiaanse Joden tegen – veel jeugdvrienden van hem zijn Joods en hij heeft ze niet in de steek gelaten –, was hij tegen een bondgenootschap met nazi-Duitsland – hij stelt de Duitsers niet ter discussie, hij haat ze – en sprak hij zich uit tegen de dwaasheid van een oorlog waaruit Italië en het fascisme in zijn ogen verpletterd tevoorschijn zullen komen. Maar al dat tieren is steeds gesmoord

in polemisch gereutel gevoed door groepsgeest, door persoonlijk ressentiment, de ultieme troost van de mythomaan die zijn eigen drama voorrang geeft boven dat van de wereld.

Maanden- en maandenlang heeft de legende van het fascisme – beducht om gehoord te worden – tegen oude vrienden gefluisterd: ‘het wordt zwaar, loodzwaar, we zijn niet in staat echt oorlog te voeren’, om er dan nog gedempter aan toe te voegen, trillend in een verkrampt protest, ‘maar wij zijn een jaar of tien jonger dan Hij, laten we volhouden, we hebben de tijd mee’. Maanden- en maandenlang heeft de bevelhebber van Noord-Afrika, met de nieuwe wereldoorlog aan de horizon, gealarmeerde, ontmoedigde en tegelijk vurige brieven aan de Duce en Badoglio geschreven. Hoe kunnen we, Duce, oorlog voeren tegen het Engelse Empire met grote eenheden soldaten voorzien van beperkte, oude artillerie, zonder antitankwapens en luchtafweergeschut? U moet begrijpen, Duce, dat het zinloos zou zijn om duizenden extra manschappen te sturen als we hun niet de benodigde middelen konden leveren om vooruit te komen en te vechten. Nu zou het fraaiste legioen van Caesar nog bezwijken, waarde Duce, voor een groep mitrailleurs. Maanden- en maandenlang heeft de gouverneur van Libië zijn stafchef generaal Badoglio gesmeekt om hem moderne wapens, mobiele divisies en pantservoertuigen te sturen voor zijn aanvalplan om met snelle, meeslepende, hypergewelddadige agressie in enkele weken door te stoten naar Alexandrië en Suez. Maandenlang hebben Mussolini en Badoglio hem teleurgesteld door hem massa’s weerloze soldaten te sturen en hem te sommeren zich te blijven verdedigen en door zijn zorgen af te doen in oorlogsberaad van niet langer dan een halfuur, waarin niet eenmaal de woorden vrachtwagen, tank en kanon vielen. Je bent soldaat, zeiden ze, hem aansprekend op zijn trots, volg de bevelen op en vecht. Je bent bevelhebber, hielden ze hem voor, doelend op zijn plichtsgevoel, doe wat je kunt met je leger dat van alles mist: zorg dat je standhoudt. Ten langen leste is de oorlog gekomen en heeft hij dat gedaan: hij heeft standgehouden.

De eerste oorlogsdagen van Italo Balbo, luchtmaarschalk van het

Imperium, waren bitter. De wereld wachtte met ingehouden adem op een Italiaanse aanval op Malta, die de Britse vloot in de centrale Middellandse Zee zou wegvagen, en hij wachtte op de middelen en het aanvalsbevel voor het oosten om die 'uithongeraars van volkeren' uit Noord-Afrika te verjagen. Maar alleen het Alpenoorlogje kwam en bleek een opportunistische, op niets uitlopende, roemloze, lafhartige broedermoord.

Zodoende waren het in Libië de Engelsen die aanvielen. Kleine, maar onthullende, moordende aanvallen. Precisieluchtbombardementen die vooruitgeschoven garnizoenen vernietigen, flottieljes formidabele Spitfires die onverslaanbaar in de grijze lucht verschijnen en wegduiken, van die supersnelle, niet te houden pantserauto's die de Xe armee in de rug aanvallen, rijen vrachtwagens vernietigen, generaals van de genie met de plattegronden van de mijnevelden overmeesteren en dan verdwijnen, onvindbaar in de grote woestijn.

Toen ging Balbo over de rooie. Gefrustreerd door de onherroepelijke wanverhouding in voertuigen, door zijn kleine tanks die bij het eerste het beste schot als luciferhoutjes in de fik vliegen, beschaamd door de paniek van zijn soldaten die ze bij het opduiken van de Engelsen laten staan en te voet naar de basis vluchten, beschimpt door die beledigende vijand die op safe oorlog voert, omdat hij weet dat hij geen antitankwapens bezit, raakte Balbo buiten zinnen. Al wist hij dat het faliekant fout was om tegen gemechaniseerde grondvoertuigen de luchtmacht in te zetten, toch gebruikte hij zijn vliegtuigen voor een desperate zoektocht. Dagen- en dagenlang hebben bombardements-, aanvals-, verkenningsseenheden, die bijna altijd in ongunstige omgevings- en temperatuuromstandigheden en op geringe hoogte vlogen, zonder het nodige onderhoud aan de toestellen te kunnen plegen en rekening te houden met de karakteristieke techniek, vergeefs geprobeerd die vervloekte pantserauto's op te duikelen. Als eerste heeft hij, de opperbevelhebber, zich aan de jacht blootgesteld. Koortsachtig, woedend, wanhopig heeft hij, vertrouwend op zijn thaumaturgische kracht, zijn totemlichaam op alle fronten vertoond om de man-

schappen een hart onder de riem te steken, is hij over zijn krachteloze, verdoolde, ontwapende soldaten in de grenzeloze weidheid van die gruwelijke woestijnen gevlogen, eindeloos, verzengend, leeg; tevergeefs heeft hij een vijand nagejaagd die ineens kan toeslaan om dan te verdwijnen, in een slag die het tragische kenmerk kreeg van vlees tegenover staal. Zijn vlees, andermans staal. Niet de stevige vlezige hand op het staal dat tegen de vijand wordt opgeheven, maar het diep ingestoken vijandelijke staal dat scheurt door je vlees, dat niets anders teweer te stellen heeft dan zichzelf.

Ondanks dit alles gaf de luchtmaarschalk zijn piloten koppig, verblind bevel om de Engelse tankrijders te verjagen, en zijn lucht ruim om oorlog te voeren tegen de okeraarde van de woestijn. Dit en dit alleen deed ertoe: hoe gevaarlijk de jacht ook was, het moest duidelijk zijn dat de fascistten geen prooidieren, maar roofdieren waren.

Daarna is door de klinkende zege in Frankrijk van de gehate Duitsers mismoedigheid omgeslagen in dromen van grandeur. De Franse overgave heeft Italië bloeddorstig gemaakt, terwijl het er tot daags tevoren geen been in zag de verafschuwde bondgenoten om steun te vragen. In opperbest humeur en vol vertrouwen heeft de kansspeler jubelende brieven geschreven aan de generaals: 'De strijd is gewonnen en we moeten niet wachten tot hij met een paar zwakke punten in ons nadeel wordt beslecht. Heb ik gelijk, goede vriend?', de legerleider heeft tegenover zijn vrienden gesnoefd: 'De Engelsen zijn sterk bewapend, maar schieten tekort in vastberadenheid en moed. We zullen ongetwijfeld van ze winnen.'

En met deze hervonden Gasconse musketiersmentaliteit is Italo Balbo om vijf uur in de namiddag van 28 juni negentienhonderdveertig, op de achttiende dag van de oorlog, opgestegen van het vliegveld van Derna om wederom jacht te maken op de Engelse pantserauto's, gezeten aan het stuur van zijn S.79, met drie mitrailleurs, hoge snelheid en brede autonomie een machtig krijgswapen dat op de loodgrijze romp het teken I-Manu draagt, naar de voor naam van zijn vrouw Emanuella. Dezelfde vrolijke kermisfeer op het wrede oorlogsfeest suggereerde hem om met al draaiende mo-

toren behalve de tweede piloot, de motormonteur en de marconist, de getrouwen uit de heldhaftige tijd van de trans-Atlantische vluchten, ook zijn neef Lino, zijn zwager Cino, Nello Quilici, persoonlijke cantor van zijn heldendaden, en de oude Ferrarese vrienden Caretti en Brunelli mee te nemen, vijf passagiers die staan in de donkere, krappe ruimte onder de bochel van het vliegtuig. Met dezelfde overmoed heeft Balbo op het in de lucht ontvangen nieuws van de Engelse aanval op Tobroek besloten tot een onverhoedse koerswijziging. De grillige, woeste god van de veldslag had zijn verwoestende hand laten vallen op het vliegveld van Ain el-Gazala en daar moest dus worden geland.

Naast een tweede, identiek driemotorig toestel bestuurd door generaal Porro bereikt Italo Balbo even voor 17.30 uur het luchtruim van Tobroek. In de glasheldere lucht geen spoor van de negen Engelse vliegtuigen die zojuist de startbaan hebben gebombardeerd. De hele wereld en de duizenden jaren oude geschiedenis van de mens worden alleen dankzij de volkomen transparante lucht in die zelfs op vijftig kilometer afstand goed zichtbare rookkolommen samengevat. Daarop richt de oorlogsvlieger zijn bommenwerper. Daar moet hij zijn, bij die bomkraters, bij die vlamme brandstof. Er is geen tijd om zoals voorgeschreven op driehonderd meter hoogte zinloos driehonderdzestig graden te draaien, om herkend te worden. Volstaan zal het signaal van de radiotelegrafist van het vliegveld, dat overigens bericht van ontvangst heeft gegeven.

Balbo's kundige handen aan het stuur volgen een vliegbaan die hem binnen een paar seconden loodrecht boven het vliegveld moet brengen. Zijn ogen zijn nog altijd gericht op de rook van de branden.

Generaal Porro beduidt, nadat hij zijn vliegmachine dicht bij die van de maarschalk heeft gebracht, herhaaldelijk om de koers meer zuidwaarts te verleggen, om het gebombardeerde veld te vermijden. Maar Balbo ziet het niet. Hij kan het niet zien, misschien wil hij het niet zien, omdat hij nu eindelijk, opnieuw, volledig zichzelf is, nu is hij weer twintig, knuppel in de hand en hersens inslaan;

weldra zal hij weer een verhaal te vertellen hebben, in café en borddeel, nu is hij weer alleen met zijn voortvarendheid, zijn gewelddadigheid, zeker van zijn geluk, vol aanmatiging, om zijn lippen het vals glimlachende misprijzen van de vliegenier voor die mannetjes daar, voor hun leven daar beneden aan de grond. Luchtdronken is het knokploeglid weer terug.

Het artilleriesalvo van de kustbatterijen en de kruiser San Giorgio, op de rede van de baai van Tobroek, verscheurt de trommelvliezen. Binnen een paar seconden worden duizenden schoten van een mitrailleur van 20 mm afgevuurd. Verblind door de lage zon aan de kim hebben artilleristen zich, doodsbang voor een onverslaanbare vijand, op het geschut geworpen en het vuur op de vijand geopend.

Porro zet onverwachts de daling in, hij daalt zo laag mogelijk, waarbij hij zich buiten schot stelt. Maar Balbo niet. De benzinetanks aan de linkervleugel staan in brand en toch daalt hij langzaam, ondanks die op hem schietende idioten nog altijd op koers.

Dan gaat zijn vliegtuig weer opwaarts. Het gewonde lichaam van de piloot, door de kogels tegen de rugleuning gedrukt, heeft de stuurinrichting werktuigelijk naar zich toetrokken. Nu is de vliegenier een lappenpop, hij heeft zichzelf niet onder controle, hij trilt als een espenblad. En toch voelt hij niets.

Hoe bestaat het? Hij had altijd gedacht dat de pijn onmiskenbaar zou zijn als het zover was, hij had altijd gedacht dat wond en gewonde samen één waren. Maar nu, bij de laatste stap, moet hij met fladderende armen, benen, hart, ieder apart in een dronkenmansdans, ontdekken dat hij nooit iets heeft begrepen, dat alles een enorm misverstand is in deze verblindende zonsondergang. Het stuurloze toestel slaat niet verticaal tegen de grond, zoals een tragische afloop zou vereisen, maar verliest alleen hoogte, zieltoegend, bijna planerend. Er is dus tijd om het doodsbenauwde krijsen van zijn vrienden te horen, in de buik van het vliegtuig, tijd om de indianenkreten van zijn soldaten op de grond op te vangen, die, niet in staat één schot te lossen op de Engelse aanvallers, nu juichen, niet wetend dat ze hun bevelhebber hebben neergehaald. Misschien is

er ook nog tijd om met grote ogen in de afgrond te kijken, al weet je dat je je blik onverbiddelijk terugkrijgt.

Het lichaam van de luchtmaarschalk zal de hele nacht branden in het geraamte van zijn neergestorte vliegtuig. Voordat het kan worden geborgen, zal men moeten wachten tot het vuur van zeventuizend liter benzine is gedoofd. Men zal tot de ochtend wachten. Op dat moment zal van de overledene slechts een klein stuk verwrongen hout over zijn, compleet verkoold. Om de identiteit van de gesneuvelde held vast te stellen zal men een beroep moeten doen op een kunstgebit dat is teruggevonden in het schakelbord van as.

Benito Mussolini zal het nieuws van Italo Balbo's dood vernemen in Alpignano, een dorpje in de buurt van de Kleine Sint-Bernhardpas, waar hij de troepen zal inspecteren die zijn teleurstellende slag in de Alpen hebben uitgevochten. De aanwezigen zullen getuigen dat de Duce geen enkele emotie heeft getoond. Hij heeft onmiddellijk gebeld met generaal Graziani, die de gevallen zal moeten vervangen, daarna heeft hij zijn ronde door onbetekenende berggebieden, naar Moncenisio, naar de Tendapas tot aan Mondovi volgens plan voortgezet. Ooggetuigen zullen het met zoveel woorden vertellen, rustig, zelfbewust. Dezelfde als altijd, kortom.

Afgezien van een persoonlijk, formeel telegram aan de weduwe zal Mussolini in het openbaar niet één afscheidswoord wijden aan de man die meer dan wie ook heeft bijgedragen aan de opkomst van het fascisme. Het afscheid van een levenslange kameraad zal aldus verlopen, zonder een woord van deelneming of verdriet.

Sterker nog, het bevel luidt om er niet meer over te spreken.

Italo Balbo is neergehaald door zijn wapenbroeders, maar het zal niet de hand van zijn vriend zijn die zijn naam licht en bewogen bijschrijft in het dodenboek.